

Чепульченко Т.О.

*кандидат юридичних наук, доцент
факультет соціології і права
Національний технічний
університет України „КПІ”*

В даній статті розкривається поняття і сутність соціальної відповідальності. Розглядаються різні підходи в науковій літературі до питання структури соціальної відповідальності. Як висновок підкреслюється, що соціальна відповідальність – це система взаємовідносин між людьми в межах належної поведінки, вимог суспільства до індивіду і невідворотність відповідальності за свою поведінку.

The article explores the notion and the essence of social responsibility. An overview is given of different approaches to the structure of social responsibility is “a system of relations between people within the frame work of acceptable behavior, society’s requirements towards an individual, and an inevitable accountability for one’s actions”.

Ця стаття розкриває поняття та сутність соціальної відповідальності. Розглядаються різні підходи в науковій літературі до питання структури соціальної відповідальності. Як висновок підкреслюється, що соціальна відповідальність – це система взаємовідносин між людьми в межах належної поведінки, вимог суспільства до індивіду і невідворотність відповідальності за свою поведінку.

Ключові слова: соціальна відповідальність, індивідуальна відповідальність, відповідальна поведінка, суспільні відносини, суспільні вимоги, моральна відповідальність, форма відповідальності.

Формування громадянського суспільства і правової держави нерозривно пов’язане з проблемами взаємної відповідальності держави і громадянина, важливою стороною якої є категорія відповідальності, яка на сучасному етапі набуває дещо іншого соціального призначення і позбавляється лише карального характеру. У зв’язку з цим постає необхідність дослідження соціальної природи і ролі відповідальності, у тому числі соціальної, що й має на меті розглянути автор у даній статті.

У науковій літературі даним питанням присвячено чимало праць. Дану проблему ще за радянських часів розглядали такі російські та вітчизняні вчені: Д.І. Бернштейн, С.С. Алексеев, В.С. Афанасьєв, М.І. Байтін, С.Н. Братусь, О.С. Іоффе, М.А. Краснов, В.В. Лазарєв, Н.С. Малєїн, О.В. Малько, О.Е. Лейст, І.С. Самощенко, В.А. Тархов та ін.

На сучасному етапі дослідження питань юридичної відповідальності, розробка основних понять та категорій, знаходять розвиток у працях вітчизняних дослідників як в сфері теорії права, так і галузевих наук. Серед них, зокрема, К.В. Басін, Є.О. Гада, С.Т. Гончарук, В.Г. Гончаренко, Ф.Л. Жорін, Л.М. Кельман, М.І. Козюбра, С.Л. Лисенков, О.Г. Мурашин, Л.Р. Наливайко, Н.М. Оніщенко, О.В. Петришин, П.М. Рабінович, О.Ф. Скакун та ін.

Вивчення стану проблеми соціальної відповідальності свідчить про те, що ряд її аспектів залишилися не розглянутими в юридичній літературі, а деякі висунуті припущення вимагають подальшого вивчення і уточнення.

Соціальна відповідальність є найважливішим елементом взаємозв’язку особи та суспільства, вона здійснює функцію регуляції поведінки індивіда відповідно до вимог суспільства. З розвитком суспільства відповідальність набула провідної ролі в політичних, духовно-ідеологічних та інших відносинах; її удосконалення є необхідною умовою суспільного розвитку.

Основи відповідальності як соціального явища було закладено вже в моральних нормах первіснообщинного ладу. У античних філософів ідея відповідальності входила до категорії «справедливість», «розумність» як необхідна поведінка, як неухильне слідування законам. Теоретичне обґрунтування категорія відповідальності отримала в середині ХІХ ст., зокрема, в роботі Л. Феєрбаха «О спиритуалізме и материализме».

Нове розуміння і сприйняття відповідальності виникає у зв’язку з становленням і розвитком класичного полісного державного ладу, а разом з ним відповідних йому моральних норм і правил, з появою античної етики, яка сформувався як філософське вчення про добродетель. Так, у вченні Геракліта про Логос як

загальну і єдину основу світу поставлено основну етичну проблему – відношення того, як поведуть себе реальні люди, до того, як вони повинні себе поводити. Логос Геракліта – це всезагальний закон, що відповідає дійсній природі людини. Якщо б люди слідували йому, то у світі встановилася б гармонія. Тобто, вчення Геракліта показує можливість вибору людиною варіанту поведінки, а значить, передбачається відповідальність за результати цього вибору.

Починаючи з софістів, Демокрита і Сократа, антична етика аналізує питання про те, що є найвищим благом для досконалої особи і яким чином це благо реалізується. Демокрит ставить категоричну вимогу: людина повинна оцінювати свої вчинки не лише з точки зору оточуючих, але й з позицій власного морального відношення.

Саме в цей період зароджується розуміння відповідальності як внутрішньої якості індивіда. Аналізуючи генезис поняття «особа» і філософських теорій людини, в літературі відмічається обмеженість давньогрецького розуміння індивідуальної відповідальності. Поняття відповідальності, пов'язане з внутрішньою моральною мотивацією, в той час ще не сповна відділилася від поняття обов'язку, продиктованого ззовні.

Аристотель, у свою чергу, дії людини розподіляв на дві групи: довільні і не довільні. Добродесні дії завжди є довільними, для їх аналізу Аристотель вводить поняття наміру. Намір ґрунтується на попередньому виборі різних варіантів поведінки, в ході чого відбувається зіткнення, боротьба мотивів. Моральному індивіду властива потреба прийняти всю відповідальність за прийняті рішення. Людину Аристотель визначає не лише як розумну істоту, але й як істоту політичну. Індивіда він розглядає через його відношення з іншими людьми і перш за все з державою. Моральність же для Аристотеля полягає у тому. Що людина, маючи свободу вибору, живе і діє в рамках норм поведінки, корисних для міста-держави, гармонічність в якій досягається завдяки добродесності і щастю громадян.

Вже в післяаристотелівський період грецької філософії моральність індивіда відривається від його громадянського, політичного життя, що відповідним чином впливає на розуміння відповідальності людини перед суспільством і перед власною совістю. У філософській науці й досі триває процес осмислення і дослідження категорії відповідальності – однієї з найважливіших категорій загальної соціології.

Чимало вчених вважають, що перші моральні норми проявляли себе в «табу», які виступали як засоби приборкання зоологічного індивідуалізму. Тоді виникають елементи відповідальності – поведінка, почуття боргу, докори совісті. Відповідальна поведінка може виникнути лише в результаті взаємовідносин індивіда і суспільства. Порушник табу відчуває себе відповідальним, тому що його хвилює, чи не завдав його вчинок шкоди рідному племені.

Первісна людина ще не відрізняє себе від інших, адже її самосвідомість проявляється лише як групова самосвідомість. Обмежений характер первісного суспільства проявляється у тому, що його члени не вільні, чим і пояснюється сенс деяких традицій, табу. Страх перед невідомим був одним із мотивів прояву як почуття відповідальності, так і відповідальної поведінки. Відповідальність виникає як моральна, адже ще не може бути соціально-економічної бази для існування інших форм відповідальності.

Як видно, соціальна відповідальність виникає одночасно з суспільством. Її формування пов'язане з розвитком людини як соціальної істоти, суспільних відносин, коли поведінка особи набуває суспільної значущості і тому починає регулюватися за допомогою соціальних норм.

Категорія відповідальності як загальносоціологічна категорія в науці стала предметом дослідження ще у 60-ті роки ХХ ст.

Поняття соціальної відповідальності, які представлені в юридичній літературі, є найбільш приближеними до відображення сутності цієї категорії. А.Ф. Плахотний, досліджуючи проблеми соціальної відповідальності, визначає її як категорію для відзначення міри вільного прояву соціальним суб'єктом свого обов'язку і права обирати в конкретних умовах оптимальний варіант відношення до дійсності, виходячи з прогресивних інтересів суспільства.

А.С. Шабуров аналогічно визначає соціальну відповідальність – це «вольове соціально обумовлене відношення суб'єкта до панівних у суспільстві норм і цінностей, що виражається у свідомому виборі суспільно значимого варіанту поведінки і активної його реалізації».

В.М. Хомич пише що соціальна відповідальність – це складне суспільне відношення, що полягає у свідомо-вольовому самообмеженні особою суб'єктивної свободи згідно з вимогами схвалюваної суспільством необхідності (позитивний, особистісний аспект), а рівно суспільному осуді пов'язаним з ним впливом на особистість, яка допустила

безвідповідальність у здійсненні суб'єктивної свободи (негативний, зовнішній аспект). Дане визначення відображає як особистісну, так і суспільну сутність відповідальності, механізм її реалізації та забезпечення.

Отже, точки зору щодо визначення поняття соціальної відповідальності (воно повинно вказувати на суттєві ознаки цього явища) досить багатоманітні. Загальним для цих визначень є те, що відповідальність розглядається як форма взаємозв'язку і взаємодії суспільства і особи. Соціальна відповідальність визначається як підзвітність, як відношення особи до соціальних вимог, що виражається у конкретних діях, як свідомо-вольове відношення людини до пред'явлених суспільством вимог і обов'язок неухильного їх дотримання, як відповідна позитивна чи негативна оцінка діяльності людини з боку суспільства. Соціальна відповідальність є, таким чином, одним з проявів зв'язку і взаємозалежності особи і суспільства.

Майже усі автори, що вивчали соціальну відповідальність, цілком справедливо, на наш погляд, визнають методологічною основою вироблення поняття відповідальності аналіз співвідношення категорій свободи і необхідності. Відповідальність завжди і нерозривно пов'язана з необхідністю дотримання приписів, правил поведінки, підкорення, узгодження своєї поведінки з об'єктивними законами природи та суспільства. Якщо немає необхідності у дотриманні яких-небудь норм, приписів, то немає і відповідальності.

Зокрема, А.Ф. Плахотний пише, що категоріальний аналіз соціальної відповідальності передбачає розкриття діалектичного взаємозв'язку категорій свободи – необхідності – соціальної активності – діяльності – спілкування – способу життя. Потреба з'ясувати міру відповідальності людини за вчинки викликала філософську проблему співвідношення «свободної волі» і обумовленості, окрім волі, проблеми свободи і необхідності в поведінці людини. Проблема свободи виникла при вирішенні питання причинності і, перш за все, такого її особливого випадку, як вільна причина, тобто мова йшла не про детермінацію явищ, яка походить від якихось сил природи, а бере початок у розумній, свідомій, цілеспрямованій діяльності людини, в її розумі і волі.

Вибір відповідального варіанту поведінки передбачає свободу суб'єкта відповідальності. Свобода є свідомо, цілеспрямована діяльність на підставі пізнаної необхідності. Відповідальність є

вибір, здійснення найбільш раціонального способу дії (поведінки, вчинку) в умовах свободи. Свобода, таким чином, також виступає передумовою відповідальності.

Правова етика категорію свободи визначає як найвищу форму духовності в людині. Якщо в моральній свідомості панує імператив свободи, то все підкоряється їй: добро, обов'язок, необхідність. В межах внутрішньої духовної свободи людина здійснює будь-яку добру справу без усяких розрахунків на взаємність, не нав'язуючи нікому, а виконуючи її в тій мірі, в якій її поведінка сприяє іншій особі набувати свободи. Борг заради свободи є внутрішнім обов'язком людини перед самою собою. Тут немає ніякого зовнішнього контролю, ніяких зовнішніх санкцій. Борг по відношенню до суспільства така людина буде виконувати лише тоді, коли суспільство буде опорою, захистом його духовної свободи, якщо суспільство гарантує йому особисті свободи. Якщо ж суспільство є тоталітарним і пригнічує людську індивідуальність, вільна людина не тільки дистанціюється від нього, але й робить усе для його знищення [31, с.18].

Необхідність є самим жорстким імперативом, що підкорює собі фізичного, тілесно-раціонального суб'єкта. Її вимоги самі категоричні – це вимога законів, які панують об'єктивно в світі. Формою необхідності виступає знання. З позиції свободи як головного імперативу знання виконує інструментальну роль, воно підкорене свободі, воно – для свободи. Людина не відділяє себе від об'єкта пізнання. Це знання заради свободи [287, с.211, 218].

Ми це розуміємо таким чином, що лише знання надає людині можливість усвідомлювати правильність вибору варіанту поведінки та її наслідки, знання дає людині свободу вільного вибору між добром та злом. Категорія свободи починає діяти, наприклад, коли людина, усвідомлюючи неправильність певної дії, все ж виявляється вільною від внутрішнього тиску негативних, аморальних бажань, стає вище цього і обирає діяти на добро. Категорія необхідності проявляється у випадку усвідомлення людиною свого обов'язку і виступає передумовою його виконання, навіть всупереч особистим інтересам. Зокрема, наука етики права розглядає у нерозривному взаємозв'язку категорії «свобода – добро – обов'язок – необхідність», а також совість і відповідальність, як основні базисні категорії моралі.

Ступінь засвоєння суспільних вимог і норм знаходить свій вияв у спонукаючих стимулах і мотивах, якими керується при

прийнятті рішень особа. Чим більше у неї збіжностей між «необхідно» і «хочу», тим більш успішно суспільство вирішує завдання формування її моральної відповідальності.

Моральну відповідальність прийнято розглядати як збіг «зовнішніх» велінь обов'язку з внутрішніми спонуканнями до його виконання – з веліннями совісті. Обов'язок і совість специфічно синтезуються у моральній відповідальності, і це слід також співвіднести з поняттям «потреба», адже на відміну від інших видів відповідальності в моральній особливо чітко виступають у діалектичній єдності і свідомості і почуття відповідальності як соціальна установка особистості на добровільне прийняття необхідних суспільних вимог і обов'язків.

Моральна відповідальність – це лише специфічний аспект соціальної відповідальності, її певний розріз, який не можливо ні теоретично, ні практично виділити із загальної системи в якості «автономного» по відношенню до неї явища. Відрив моральної відповідальності від її конкретного економічного, політичного, соціального змісту, від реалізації практичної діяльності людей, призводить до зубожіння змісту цього поняття. Воно характеризує орієнтацію суб'єкта на суспільно значуще як на моральну цінність, передбачає розуміння ним цілей і очікуваних наслідків поведінки, включає моральну оцінку взаємозв'язку між метою, установкою, засобами і мотивами. Моральна відповідальність проявляється у готовності і здатності добровільно намагатися до реалізації суспільно значимих цілей. Наявність у особи цих якостей свідчить про її самосвідомість і вміння самостійно визначати свою поведінку з урахуванням суспільних інтересів.

Отже, чи не головного значення в реалізації особистісної (внутрішньої) відповідальності набуває ступінь морального усвідомлення і схвалення вимог суспільства. Самі по собі моральні вимоги формуються і засвоюються особою виключно добровільно і тому, як ніщо інше, відповідає особистісному механізму самореалізації відповідальності. Це дозволяє зробити висновок про те, що особистісна відповідальність здебільшого засновується на почутті зобов'язання, моральному стані суспільства та індивіда.

A.I. Ореховський та В.В. Поляков усвідомлення відповідальності, сприйняття її почуттями, характеризують як «самовідповідальність» особи. Ця «самовідповідальність» має складну структуру, що включає соціальні (суспільні) та психологічні (індивідуальні) компоненти. При цьому в соціальному превалює

необхідне, а в психологічному – індивідуальне, особистісне.

В концепції А.П. Варула сутність особистісної відповідальності зводиться до самооцінки своєї поведінки на підставі висунутих суспільством вимог. На особистісному рівні відповідальність завжди позитивна, вона не може бути правовою, оскільки оцінка вимог (правового обов'язку) і, відповідно, прийнятого поведінкового рішення надається самою людиною. Правового характеру може набувати лише зовнішня (ретроспективна) сторона відповідальності, що являє собою оцінку осуду особистості та її поведінки з боку суспільства (держави) і виражається у правових заходах примусового впливу.

Отже, щодо сутності та походження соціальної відповідальності індивіда, можна сказати, що відповідальність особи має соціальну природу, передбачену як суспільним характером відносин, так і особливостями самої особистості, її місцем в системі зазначених відносин.

Соціальна відповідальність виникає тоді, коли поведінка індивіда має суспільне значення та регулюється соціальними нормами. В процесі розвитку суспільства складаються відповідні відносини між людьми у вигляді взаємних прав та обов'язків. Ці норми неоднакові і виступають як звичаї, традиції, табу і т.і.

Більш досконалу форму відповідальності набула з появою держави та класового суспільства. Діючі соціальні норми стали більш багатоманітними, що і зумовило існування кількох видів соціальної відповідальності: політичної, моральної, юридичної та ін. Її сутність полягає вже в обов'язках індивіда виконувати відповідні політичні, моральні, юридичні вимоги, які ставить перед ним суспільство, держава, колектив.

К.В. Басін, зокрема, пише, що відповідальність особи має соціально-комунікативну природу та виникає тоді, коли поведінка людини має соціальну значущість і регулюється соціальними нормами. При цьому реалізація будь-якої соціальної норми є добром, соціальною цінністю, а дії, що порушують соціально значущі правила, сприймаються як неприпустимі, що розривають соціальну комунікацію та викликають негативну реакцію суспільства – соціальну відповідальність. Остання проявляється у двох формах – не правовій, яка є наслідком порушення соціальних норм, та правовій, що має активний характер, настає внаслідок порушення правових приписів, передбачаючи активний психічний вплив на правопорушника, у тому числі і примусовий.

Специфіка кожного виду відповідальності визначається особливістю відповідного виду соціальних норм. І звичайно, що і специфіка правової відповідальності визначається перш за все видовими відмінностями правових норм від інших соціальних норм.

Види соціальної відповідальності залежать від сфери соціальної діяльності, у зв'язку з чим виділяють політичну, моральну, суспільну, юридичну та інші види відповідальності.

Відповідальність соціальна і юридична співвідносяться одна з одною як рід та вид. Так їх розглядає не лише загальна теорія права, але і всі галузеві юридичні науки.

Соціальна відповідальність на особистісному рівні стикається з правом, правовим регулюванням лише в аспекті покладення на громадян певних обов'язків і наділення їх певними правами. Будь-яке суспільство являє собою закріплену взаємними правами і обов'язками сукупність людських індивідуумів. У класовому суспільстві більшість відносин людей набувають правової форми, і тим самим, як вже говорилося вище, забезпечується можливість примусового (за необхідності) ствердження відповідних відносин між суб'єктами суспільних утворень. Особливість суспільних вимог, передбачених правом, полягає у тому, що держава забезпечує можливість примусового їх здійснення, якщо суб'єкт, до якого звернуті ці вимоги, не буде їм слідувати. Правові вимоги формулюються у вигляді юридичних обов'язків у формі конкретних або загальних правовідносин.

Однак притягнення до юридичної відповідальності ще не означає подолання тих умов, які породили правопорушення. У особи правопорушника, перш за все, має зародитися почуття особистої моральної відповідальності. Тобто, правові вимоги повинні постійно взаємодіяти з моральними, перевірятися останніми.

Так, А.Ф. Плахотний пропонує багатопланову характеристику структури соціальної відповідальності. Залежно від суб'єкта він виділяє особисту і суспільну відповідальність. Якщо брати до уваги взаємозв'язок «суспільство – особа», то соціальна відповідальність, на його думку, – це соціальний механізм контролю, користуючись яким, суспільство забезпечує узгодження особистих і суспільних інтересів, направляє поведінку людей в необхідне, суспільно корисне русло. Зворотній напрямком цього зв'язку (від особи до

суспільства) характеризує відповідальність як найважливіша моральна і соціально-психологічна якість особи. У цьому, на думку автора, проявляється об'єктивна і суб'єктивна сторони відповідальності, про які вже згадувалося вище.

Окрім цього вчений пропонує розподілити соціальну відповідальність за способами регулювання і забезпечення (правова і моральна), а також у часовому вимірі: відповідальність за минуле, за вже вчинене діяння – ретроспективна сторона, та відповідальність за майбутні дії – перспективна сторона. Дослідник пропонує також соціальну відповідальність класифікувати за видами соціальних ролей, кожній з яких відповідає своя форма відповідальності – політична, цивільна, партійна, виробнича, професійна, сімейна.

В.В.Томашев розрізняє чотири рівні відповідальності:

1) пізнавальний рівень як відповідальність за правильне визначення прогресивної об'єктивної необхідності;

2) аксіологічний рівень як відповідальність за правильну оцінку існуючих можливостей для дій згідно з необхідністю;

3) інструментально-корегуючий рівень як відповідальність за правильний вибір засобів і методів реалізації об'єктивної необхідності;

4) практичний рівень – відповідальність за результати практичних дій, що реалізують вимоги об'єктивної необхідності.

Дана структура, як відмічає В.В. Томашев, не тільки дозволяє зрозуміти зміст цієї категорії, але й вказує на напрямок розвитку відповідальності: від пізнавального рівня до практичного (від пізнання необхідності – до її реалізації).

Отже, виходячи з вище викладеного можна констатувати, що соціальна відповідальність особи є невід'ємним атрибутом будь-якого суспільного організму, характеризує її соціальну структуру. Її можна визначити як систему відносин між людьми в межах необхідної їй поведінки, вимог суспільства щодо індивіда, і як невідворотність звітувати за свою поведінку. Виходячи з цього можна вказати на основну характеристику поняття соціальної відповідальності, якою є те, що вона розглядається як форма взаємозв'язку і взаємодії суспільства і особи.

1. Бернштейн Д.И. Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения. – Ташкент: Изд-во «ФАН», 1989. – С. 30.
2. Богомолов А.С. Диалектический логос: Становление античной диалектики. – М.: Мысль, 1982. – С. 61-62.
3. Материалисты Древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура / Общ. ред. М.А.Дынина. – М.: Госполитиздат, 1955. – С. 170.
4. Кон И.С. В поисках себя. Личность и самосознание. – М.: Политиздат, 1984. – С. 67.
5. Аристотель. Сочинения: в 4-х т.– М.: Мысль, 1984. – Т. 4. – С. 378.
6. Плахотный А.Ф. Проблемы социальной ответственности. – Х.: Вища школа, 1981. – С.11-12.
7. Плахотный А.Ф. Проблемы социальной ответственности. – С.6-7.
8. Шабуров А.В. Социальная ответственность личности и уголовное право // Вопросы совершенствования уголовно-правовых норм на современном этапе: Межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск, 1986. – С. 68.
9. Хомич В.М. Социальная ответственность и право // Право и демократия. – 1989. – № 2. – С. 26.
10. Плахотный А.Ф. Проблемы социальной ответственности. – С. 14.
11. Бернштейн Д.И. Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения. – С. 33.
12. Букреев В.И., Римская И.Н. Этика права: От истоков этики и права к мировоззрению. – М.: Юрайт, 1998. – С.17-22.
13. Ореховский А.И., Поляков В.В. Воспитание ответственности личности в коллективе. – Алтайское книжное изд-во. Барнаул, 1971. – С.163.
14. Шмолак Ю. Свобода и моральная ответственность личности при социализме // Структура морали и личность / под ред. С.Анисимова, Р.Миллера. – М., 1977. – С. 122-127.
15. Ореховский А.И., Поляков В.В. Воспитание ответственности личности в коллективе. – С. 164.
16. Варул П.А. Методологические проблемы исследования гражданско-правовой ответственности. – Таллин: Ээсти раамат, 1986. – С. 25.
17. Басін К.В. Механізм реалізації юридичної відповідальності та права людини // Часопис Київського університету прав. – № 4. – 2003. – С. 9.
18. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И.Матузова и А.В.Малько. – 2-е изд.. – М.: Юрист, 2001. – С. 595-596.
19. Хомич В.М. Социальная ответственность и право // Право и демократия. – 1989. № 2. – С. 26.
20. Плахотный А.Ф. Свобода и ответственность (социологический аспект проблемы). – Х.: Харк. ун-т, 1972. – С. 74.
21. Томашев В.В. Сущность социальной ответственности и ее место в системе исторического материализма // Проблемы систематизации категорий исторического материализма. – Челябинск, 1980. – С. 108-109.